

Ю.В. Ущাপовський, к.е.н., доц.

Житомирський державний технологічний університет

ДО ВИТОКІВ ПОНЯТТЯ «ІНСТИТУЦІЙНА СТРУКТУРА ЕКОНОМІКИ» У БІОЛОГІЧНІЙ І ДУАЛІСТИЧНІЙ СОЦІОЛОГІЇ ХІХ СТОЛІТТЯ

У роботі окреслено значимість дослідження історії поняття «інституційна структура економіки» та її важливість для трансформації інституційного середовища економічної системи сучасної України.

Автор зупиняється на дослідженні Г. Спенсером диференціації структури суспільства та її функцій. Підкреслено з'ясування вченим органічного взаємозв'язку частин цілого, відносну самостійність цілого (структури) і частин як у суспільстві, так і в організмі.

Досліджено розуміння прогресу П. фон Лілієнфельдом у економічній правовій та політичній сфері та розуміння структури суспільства А. Шеффле.

Проаналізовано класифікацію суспільства за рівнем централізації А. Фульє та форми взаємозв'язків між елементами структурованого суспільства Дж. Маккензі.

Значну увагу приділено з'ясуванню значенню структури «соціальної матерії» для соціально-економічного прогресу, а також проведено паралелі між теорією соціальної діяльності і сучасною теорією трансакційних витрат у концепції М. Оріу.

Автор приходить до висновку, що представники біологічної і дуалістичної соціології ХІХ ст. у вивченні структури соціальної системи: 1) здійснювали її декомпозицію, аж до виокремлення елементарного рівня (Г. Спенсер, А. Шеффле); 2) з'ясували структури підсистем та специфіку її елементів (Г. Спенсер, П. фон Лілієнфельд, Дж. Мекензі); 3) встановили функції, які елементи виконують у системі (М. Оріу, А. Шеффле). У їхніх працях простежуються спроби створити концепцію структури і функціональних зв'язків соціуму як цілісності. Поєднання концептуального підходу до суспільства як до цілісного організму з еволюційними підходами створило умови для поширення структуралізму в економічних науках та використанню методології структурного функціоналізму у дослідженнях сучасного інституціоналізму.

Ключові слова: інституції; інституціоналізм; інституційна структура економіки; методологія інституціоналізму; еволюційний підхід; структуралізм; структурний функціоналізм.

Постановка проблеми. Зростання популярності інституційної парадигми серед економістів теоретиків на зламі ХХ–ХХІ ст. поштовхнуло історико-економічні дослідження теоретичних витоків інституціоналізму та його складових елементів. З огляду на міждисциплінарний характер інституціоналізму, пошук його витоків тільки у площині еволюції економічної науки видається завузким. Вагому роль у формуванні методологічних засад інституціоналізму, а саме в аналізі структури економічної системи, відіграла створена у ХІХ ст. наука – соціологія. Названі аспекти майже не попадали у поле зору дослідників інституційної доктрини, а тому і будуть об'єктом нашого дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Спроби структуризації суспільства, а разом з ним і його господарського ладу, можна спостерігати у дослідженнях прихильників біологічної соціальної системи та дуалістичної соціології ХІХ ст.: Г. Спенсера, П. фон Лілієнфельда, А. Шеффле, А. Фульє, Р. Вормса, Дж. Мекензі, Р. Оріу та ін. Дослідження історії поняття «інституційна структура економіки» в Україні перебуває сьогодні на зародковій стадії. Проте на соціологічні складові витоків інституціоналізму звертають увагу в своїх дослідженнях українські та зарубіжні вчені: Т. Гайдай, В. Липов, А. Маслов, П. Леоненко та ін. Російський дослідник Р. Нурсєв вважає, що інституційна теорія розвивалася від соціології, права, політики до економіки під натхненням здобутків біологічної науки [1, с. 17]. Досліджуючи еволюційну економіку, В. Квашницький, наприклад, не відкидає вплив Ч. Дарвіна, Г. Спенсера на її витокі [2, с. 92]. Розуміння витоків інституційної структури економіки має значення не тільки для історії економічної науки, але також може мати позитивний ефект у трансформації інституційного середовища економічної системи сучасної України.

Метою дослідження є з'ясування на основі системного аналізу здобутків представників біологічної та дуалістичної соціології ХІХ ст. в дослідженні інституційної структури економіки у площині вивчення «суспільного організму».

Викладення основного матеріалу дослідження. Витоки інституціоналізму простежуються вже у позитивістській соціології Огюста Конта, прихильники якої вважали, що її розвиток вирішить усі суспільні проблеми. Революція у природознавстві ХІХ ст. зосередила увагу на методології наукового пізнання, на необхідності перевірки основних понять і методів науки. При дослідженні суспільних явищ,

соціологія та інші гуманітарні науки широко практикували використання термінології природничих наук. Особливо тісні взаємозв'язки простежувалися у соціологів з представниками нової німецької історичної школи. Досить зауважити, що до складу Міжнародного інституту соціології, перший конгрес якого відбувся у Парижі у 1894 р. під головуванням Р. Вормса, разом із соціологами П. Лілієнфельдом, А. Шеффле, А. Фуллье входили також відомі економісти К. Менгер, Г. Шмоллер та ін. [3, с. 94].

Герберт Спенсер, використовуючи висновки позитивізму і успіхи біології, проводив функціональну аналогію між процесами в організмі і суспільстві. У праці “Соціальна статика” (1851) він пояснює суспільство як організм: закони організації суспільства і організму є подібними. Спенсер вважав, що соціологія може бути дедуктивною: природа одиниці неминуче пояснює природу агрегата. Подібно до того, як природа клітини допомагає зрозуміти властивості організму, природа «соціального атому» – окремої людини, є основою для розуміння суспільства. Еволюція органічного буття у Г. Спенсера є основою для наступної еволюції суспільства. Його завданням було тільки правильно встановити аналогії і зробити нові висновки, а також вказати на відмінності між двома зазначеними елементами. Порівняння між ними Г. Спенсер здійснив по критеріям зростання і структури. Наприклад, відстежуючи об'єктивні процеси зростання обох рядів, він проводить аналогію між розмноженням клітин і прогресивним розподілом праці. Досліджуючи структуру біологічного й соціального організмів, вчений вважав, що подвійному поділу шарів клітин: зовнішньому (ектодермі) і внутрішньому (ентодермі), які мають різне функціональне призначення, у суспільстві відповідає розподіл первісної орди на військовий прошарок, що відповідає за зовнішню безпеку, та на мирну частину населення, що покликане забезпечувати працею добування їжі. Подібно до того, як між ектодермою і ентодермою виникає мезодерма, що переростає у систему органів, призначених для розподілу соків, у кровоносні судини, так само між правлячою і виробничою частинами суспільства виникають нові, що служать для торгівлі й обігу [4, с. 91].

Що є елементом структури? Коли у біологічному організмі елемент структури відповідає елементу зростання: органи складаються із клітин, що розмножуються, то у соціальному – елементом структури виступає окрема людина, а не сім'я, яка може розглядатися тільки елементом зростання. Герберт Спенсер, таким чином, з'ясував дві функціональні аналогії – зростання і структуру; для зростання він помилився з елементом (індивідом), який його провокує, а для структури він його зовсім не визначив. У аналогії Спенсера відсутня надзвичайно важлива система відтворення. У суспільстві це сім'я, але розвиток сім'ї він розглядає не у контексті «структур», у контексті інститутів.

Таким чином, у Г. Спенсера подібно до еволюції біологічного світу, у суспільстві відбувається прогресуюча диференціація структури та її функцій. На думку вченого, існує органічний взаємозв'язок частин, відносна самостійність цілого (структури) і частин як у суспільстві, так і в організмі [3, с. 318]. Усвідомлена суспільством система мислення перетворює суспільство, як цілісність, на об'єкт свого дослідження та визначає його діяльність.

У галузі практичної політики Герберт Спенсер був прихильником політичного й економічного лібералізму Адама Сміта, в основі якого була концепція “природного права”. Подібно як у Ч. Дарвіна щодо тварин, так у Г. Спенсера щодо людства природний відбір має добродійний зміст, оскільки знищує завжди тільки слабкі елементи і очищує ґрунт для сильних і добрих. Навіть у цьому у нього простежується аналогія суспільства з фізичною природою.

П. фон Лілієнфельд підкреслює реальність суспільства як організму. Коли О. Конт вказує на солідарність частин, Спенсер впроваджує поняття зростання і структури до аналізу загального розуміння життя, як пристосування внутрішніх відносин до зовнішніх, то Лілієнфельд впроваджує: єдність (що дорівнює солідарності у О. Конта) та доцільність (що дорівнює пристосуванню внутрішніх відносин до зовнішніх у Спенсера). Структуру вчений аналізує під кутом зору спеціалізації органів та використовує економічний термін утворення капіталу, пояснюючи властиве для фізичного організму нагромадження запасів і енергії, а також передачу останньої у спадок [4, с. 113].

На його думку, соціальне зростання проходить послідовно через такі стадії: 1) індивід, 2) сім'я, 3) рід, 4) плем'я, 5) народ, 6) раса, 7) людство. Вони відповідають морфології Геккеля у тварин: 1) клітина, 2) орган, 3) антимири (частини розміщені одна навпроти іншої), 4) метамири (частини розміщені одна за одною), 5) індивід, 6) вулик. Отже, суспільство має на одну інтеграційну величину більше, зростає також «міжклітинна субстанція» у суспільстві.

На відміну від Г. Спенсера, П. Лілієнфельд поділ суспільства ґрунтує не на загальній будові тіла, а на трьох найзагальніших функціях діючих у ньому сил: фізіологічній (живленні), морфологічній та тектологічній, яким у суспільстві відповідають три сфери: економіка, право, політика. Соціальна система розвивається по спіралі екстенсивним та інтенсивним шляхом. Прогрес у економічній сфері є зростанням власності разом з поширенням свободи; у правовій – чітке визначення та забезпечення прав індивіда та суспільства; у політичній – єдність дій разом з розширенням політичної свободи. Три сфери: власність, право і влада відповідають матерії у природі, а свобода, яка завжди пов'язується з прогресом, – силі.

А. Шеффле розуміє під структурою розуміє індивіда – елемент соціального організму та сім'ї і соціальні союзи, що складаються з індивідів на основі ідеї. З одного боку соціальні союзи є масові

об'єднання, а з другого – це п'ять основних матерій, що розрізняються за функціями: 1) осілість (соціальне життя у просторі); 2) захист (відповідає панцирам у тварин); 3) “господарство, – уся розподільча і регулююча економія, що відповідає живленню тканин (але не головному обміну речовин, що здійснюються через травлення і кровообіг)”; 4) технічні установи (військо і поліція) та економічні (виробництво і торгівля); 5) розумова діяльність. Цікаво, що функціям влади у А. Шеффле відповідають поперечно-полосаті, довільні, м'язи, а функціям економічним – гладкі, недовільні м'язи. Вчений наводить такі стадії зростання: 1) народність, 2) феодальне суспільство, 3) община, 4) територіальна держава, 5) національна держава. Специфікою А. Шеффле був аналіз не тільки розвитку, але й занепаду суспільства [4, с. 124–125].

Альфред Жюль Еміль Фулльє прямо вказує на взаємодію частин організму для підтримки його цілісності і на солідарність, що виникає внаслідок розподілу праці. Цілеспрямованість є ознакою тільки людського суспільства. Вчений вважав, що Г. Спенсер помилявся, стверджуючи, що у суспільстві ціле обов'язково служить на благо окремим його елементам, оскільки ціле складається із елементів. Можна помітити зміни у зв'язках між окремими частинами суспільства, із яких виникає різне ставлення до цілого. А. Фульє пропонує класифікацію суспільства за рівнем централізації, а критерієм його розвитку визначає державну владу і поруч з нею більшу чи меншу свободу упокорення [4, с. 129, 132].

Аналогію між суспільством і організмом у праці “Суспільний організм”(1896) провів також французький соціолог Рене Вормс. Особливістю його аналогії був розгляд «зростання» суспільства в контексті «структури».

Значний внесок в дослідження взаємозв'язків між елементами структурованого суспільства у праці «Вступ до соціальної філософії» (1895) здійснив англійський філософ Дж. Мекензі. Вчений вважав, що суспільство є організмом з притаманною для нього внутрішньою метою. На думку Дж. Мекензі, всякий об'єкт має п'ять форм єдності. Граничний випадок зв'язків між елементами структури, коли вони співіснують, але не залежні один від одного (кожен має свої властивості), він назвав монадним. Такий зв'язок є перехідним між єдністю структурних елементів та її втратою. Коли кожен елемент структури визначається цілим, то таку єдність називають моністичною; якщо ж ні ціле не залежить від складових елементів, ні частини від цілого, то така єдність має системний характер. У системі єдність може бути троякою: 1) механічною – елементи поєднуються за допомогою зовнішньої сили і зберігають свої властивості; 2) хімічною – елементи при поєднанні втрачають свої початкові властивості; 3) органічною – частини залежні від зв'язків з цілим, але зберігають при цьому певну відносну незалежність. Саме органічна єдність найкраще характеризує суспільство [4, с. 153–154].

Французький соціолог Моріс Оріу (Mauguin) у «Традиційній соціальній науці» (1896) вважає, що «соціальна матерія» спроможна розмножуватися (шляхом повторення) і організовуватися (шляхом розподілу праці). Соціальній матерії відповідає “соціальний простір”, до якого він вміщує расу, мову і кредит. Тобто структуризація соціуму у М. Оріу формує умови (частково природні, а частково створені людиною), які мають забезпечити поширення соціальних відносин [5, с. 265]. Трьом елементам соціальної матерії відповідають три види прогресу: 1) прогрес соціальної групи, тобто солідарності суспільства або цивілізації; 2) прогрес індивідуальності й розуму; 3) прогрес, що урівнює індивіда й групу [5, с. 45–46]. Рушійною силою прогресу є протиріччя, яке виявляється у вигляді “потреби” і вимагає свого вирішення у «реформі». Подібно до прогресу, існує і занепад, що виявляється у спрощенні структури організації суспільства. Отже, згідно логіки М. Оріу, можна зробити висновок, що прогрес супроводжується ускладненням структури суспільної організації.

На думку вченого, протиріччя можуть зніматися трьома способами (трьома видами соціальної діяльності): знищенням (élimination), синтезом і узгодженням (transaction). Нашу увагу поза сумнівом привертає третій вид соціальної діяльності – узгодження, свідомо поступка, яку здійснює одна воля на користь іншій [5, с. 116]. Право, наприклад, є постійною домовленістю між людьми. На поверхні аналізу простежується логічний зв'язок третього виду суспільної діяльності у поясненні М. Оріу із сучасною теорією трансакційних витрат. Цікавою, на наш погляд, є думка вченого що держава і релігія мають здатність перетворювати організації в «інституції», які, у такому розумінні, є практичним вирішенням боротьби між ідеалізмом і матеріалізмом в історії [5, с. 195].

Суспільство для М. Оріу є сукупністю великої кількості інституцій, відмінною ознакою яких він вважав ідейну цілеспрямованість. Інституція – це ідея справи, чи підприємства, яка здійснюється правовими засобами. Він виокремлює два типи інституцій: корпоративні (торгівельні товариства, асоціації, держава, профспілки, церква) і речові (правові норми), які він характеризує як ідеальні моделі соціальних відносин. Основну увагу він приділяє корпоративним інституціям, які мають такі спільні риси: ідея, організація влади, сукупність норм, що регулюють внутрішній розпорядок. Теорія інституцій розглядала соціальні групи як механізми, що підтримують ринкову економіку у стані рівноваги.

Держава у концепції М. Оріу має бути захисником громадянського суспільства, контролювати економічне життя, залишаючись при цьому загальнонаціональною інституцією, тобто нейтральною

силою. Вчений вважав, що держава є правовою персоніфікацією нації, приведеною до впорядкованого і врівноваженого стану.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Представники біологічної і дуалістичної соціології XIX ст. у вивченні структури соціальної системи:

1) здійснювали її декомпозицію, аж до виокремлення елементарного рівня. Зокрема, Г. Спенсер розглядав людину як «соціальний атом», а А. Шеффле індивіда розумів як елемент соціального організму і одночасно як його структуру;

2) з'ясували структури підсистем та специфіку її елементів. Г. Спенсер, використовуючи кількісно-механічну схему еволюції, окреслив проблему складності структурної будови суспільства, співвідношення соціальної диференціації та інтеграційних процесів у рамках функціонального методу; П. фон Лілієнфельд виокремлював у суспільстві три сфери: економіку, право, політику. Він зробив спробу пояснення не тільки суспільства через явища фізичної природи, але і фізичне життя за допомогою суспільства; Дж. Макензі встановив форми взаємозв'язків між елементами структури суспільства, виокремлюючи особливим чином органічну форму єдності;

3) встановили функції, які елементи виконують у системі. Зокрема, М. Оріу соціально-економічні інституції досліджував з точки зору їх інтегративної функції: розподіл праці у нього структурує «соціальний простір»; Г. Спенсер надавав особливої ваги інформаційній функції інституцій, коли поводив аналогії між розмноженням клітин і прогресивним розподілом праці; А. Шеффле досліджував інституції через регулюючу та негентронійну функції. Аналізуючи зміст та стадії розвитку цивілізації вчений заклав основи розуміння приватноправових форм сучасного договору та конкуренції – понять таких важливих для неоінституціоналізму.

Отже, у методології біологічних та дуалістичних соціальних систем XIX ст. простежуються спроби створити концепцію структури і функціональних зв'язків соціуму як цілості, що містить також економічну складову. Поєднання концептуального підходу до суспільства як до цілісного організму з еволюційними підходами створило умови для поширення структуралізму в економічних науках та використанню методології структурного функціоналізму у дослідженнях сучасного інституціоналізму.

Список використаної літератури:

1. *Нуреев Р.М.* Введение. Эволюция институциональной теории / *Р.М. Нуреев* // Постсоветский институционализм / под ред. *Р.М. Нуреева, В.В. Дементьева*. – Донецк : Каштан, 2005. – 462 с.
2. *Квашницкий В.* Истоки эволюционной экономики / *В.Квашницкий* // Истоки: из опыта экономики как структуры и процесса / за ред. *Я.И. Кузьминова*. – М. : Изд. дом ГУ ВШЭ, 2006. – 533 с.
3. *История социологии в Западной Европе и США* : учебник для вузов / под общ. ред. *Г.В. Осипова*. – М. : НОРМА–ИНФРА-М, 2001. – 576 с.
4. *Бартъ П.* Философия истории как социология / *П.Бартъ* ; пер. с нем. *М.С. Моделя*. – С.-Петербург : С.-Петербургская Электропечатня, 1902. – 348 с.
5. *Hauriou M.* La science sociale traditionnelle / *M.Hauriou*. – Paris : L.Larose, 1896 – 432 p.

References:

1. Nureev, R.M. (2005), «Vvedenie. Jevoljucija institucional'noj teorii», *Postsovetskij institucionalizm*, in Nureev, R.M. and Dement'ev, V.V. (ed.), Kashtan, Doneck, 462 p.
2. Kvashnickij, V. (2006), «Istoki jevoljucionnoj jekonomiki», *Istoki: iz opyta jekonomiki kak struktury i processa*, in Kuz'minov, Ja.I. (ed.), Izd. dom GU VShJe, Moskva, 533 p.
3. Osipov, G.V. (ed.) (2001), *Istorija sociologii v Zapadnoj Evrope i SShA*, NORMA–INFRA-M, Moskva, 576 p.
4. Bart#, P. (1902), *Filosofija istorii kak sociologija*, Translated from German by Model', M.S., S.-Peterburgskaja Jelektropechatnja, S.-Peterburg, 348 p.
5. Hauriou, M. (1896), *La science sociale traditionnelle*, L.Larose, Paris, 432 p.

УЩАПОВСЬКИЙ Юрій Володимирович – кандидат економічних наук, доцент кафедри економіки і підприємництва Житомирського державного технологічного університету.

Наукові інтереси:

- методологічні аспекти інституційного аналізу економічних систем;
- проблеми історії економічної думки України;
- теорія підприємницької діяльності.

E-mail: ushch@i.ua.

Стаття надійшла до редакції 02.06.2017.